

историчар

УДК 94(497.11)“1914/1918”(049.32)
343.98:929 Рајс Р. А.(049.32)
341.322.5(497.11)“1914/1918”(049.32)

ОД РАЗУМЕВАЊА ДО ЉУБАВИ

РАТНИ ИЗВЕШТАЈИ ИЗ СРБИЈЕ И СА СОЛУНСКОГ ФРОНТА¹

Човек чији је политички тестамент доживео 45 издања на једном језику (током 18 година) не престаје да заокупља пажњу јавности у тој земљи. Међутим, Рудолф Арчибалд Рајс, који нам је оставио овај текст невеликог обима али огромног значаја, аутор је великог броја књига и новинских чланака током претходних 25 година, закључно са поменутиим *Чујте Срби* из 1928. године.

Почев од свог дела *Судска фотографија* из 1903. године – пет година после доктората у Лозани – овај Немац из Бадена, јеврејског порекла, образован и интелектуално, морално и политички формиран у романској Швајцарској, посветио се примени фотографије у криминалистици. Тих година, све до 1914. године изградио је, почев од доктората 1898. године, значајну научну каријеру. Професор универзитета у Лозани, од 1906. на њему утемељује криминологију да би делом из сопствених средстава (финансијских) учествовао у оснивању Института за техничку полицију и криминалистику 1909. године. После две године објавио је и први том *Крађе и убиства*, приручник техничке полиције, тетралогии је нажалост незавршене. Поред писаних радова, истакао се и сарадњом са полицијским службама многих земаља, износећи по иностранству кроз предавање нове чланке и непосредну обуку њихових кадрова у Лозани, своја искуства из области форензике судске фотографије и антропометријске идентификације особа. Овај криминолог посетио је више

¹ Текст је написан поводом обележавања сто година од почетка Првог светског рата.

европских земаља у некима и као судски вештак. Гостовао је у Бразилу и био обасут одликовањима укључујући и Легију части. Називали су га швајцарским Шерлоком Холмсом који је „поседовао смисао Латина за јасноћу, повезаног са минуциозним стрпљењем које је потицало од његовог германског атавизма”. Његова каријера швајцарског научника у сталном успону, крунисана последњом књигом из области криминалистике, *Прилог за реорганизацију полиције*, преведене на многе језике укључујући и кинески, била је прекинута исте године када је изашло поменуто дело (1914) јер његов следећи текст Стање духа у Србији – лозанска Газета – обележава долазак у земљу којој је посветио све укључујући и своје срце. Речено је да је његов ламент над нашим манама доживео прегршт издања али се сада, век после његовог доласка у Србију, сусрећемо и са првим издањем оде нашим врлинама текстовима од 1914. до 1918. године под насловом *Ратни извештаји из Србије и са Солунског фронта*. У првих десет година после Првог светског рата на српском су биле објављене три целовите књиге: *Аустро-бугаро-немачке повреде ратних закона и правила – допис једног практичара, криминалисте са српско македонског фронта*, из 1918. године, *Писма са српско македонског фронта*, из 1924. и *Шта сам видео и проживео у великим данима – мемоари*, из 1928. године. Последња међу наведеним објављивана је поново 1991. и 1997. године. Књига садржи 111 новинских текстова, међу којима су сви Рајсови, осим њих 3, дакле 108. Од тог броја 21 је објављен у писмима са српско македонског фронта а 4 чланка у аустро-бугаро-немачким повредама ратних закона и правила, док се у мемоарима налазе само делови ових чланака. Тако да су 83 чланка међу њима по први пут пред српским читаоцима. Ту су и два саопштења главног уредника лозанске Газете као и један ратног дописника Емила С. Тај текст се односи, мада само у фрагментима, на повлачење преко Албаније у коме је учествовао и сам Рајс али се ниједан од његових чланака из лозанске Газете не односи на албанску Голготу јер је, како каже у својим мемоарима, томе желео да посвети посебну књигу у чему најалост није успео јер се непосредно после рата посветио активностима а убрзо затим био онемогућен да у пуној мери допринесе обнови ратом разорене Србије, у којој је остао све до смрти 1929. године, заувек напустивши Швајцарску и универзитетски каријеру. Већ од доласка у Србију, септембра 1914. године, на захтев српске владе Рајс је, као искусни стручњак, кренуо да испитује злочине аустроугарских трупа у јадарском, поцерском и мачванском округу. Убрзо је приметио да је њихова војска користила експлозивна зрна (дум-дум меци) забрањена међународним конвенцијама. Такође,

у неутврђеном Београду, делимично је присуствовао 36-дневном (дананоћном) бомбардовању. Ипак, његову највећу пажњу су привукли варварски поступци аустријске војске на самом почетку рата, пред битку на Церу, посебно у јадарском, поцерском и мачванском срезу, што је било правдано као реакција на наводни оружани отпор цивилног становништва. Ова тврдња је убрзо била оповргнута Рајсовим истраживањима кроз разговоре са аустроугарским заробљеницима, преживелим очевицима али и откопавањем гробова и најсавременијим форензичким методама, укључујући и фотографисање. Убрзо по доласку, анализирао је упутства дата аустроугарским трупима од стране команде о поступању са највећом строгошћу, суровошћу и неповерењем према људима задојеним „фанатичном мржњом према аустријској војсци”. Резултати су се убрзо показали. Око 1300 побијених и око 2200 несталих за које је Рајс, тада већ згрожен сазнањима о деловању ове војске, претпоставио да су такође побијени. У тренутку спровођења ове анкете цео простор још увек није био доступан за истрагу па је Рајс очекивао још већи број жртава, око 4000. Много више него број, о њељудском поступању према неуниформисаном становништву сведочи и структура жртава, пуно стараца, жена па чак и беба страдали су не од стрељања као ратни непријатељи него као обични злочинци вешањем па и касапљењем о чему сведоче помињане Рајсове методе, од разговора до утврђивања физичких доказа укључујући и фотографисање. Крајем 1914. године Рајс се враћа у Швајцарску и наредне, скоро две године, време проводи између Лозане и Србије. Извештај из 1914. године обухвата 9 чланака а из следеће 1915. чак њих 30. У њима наставља са темама злочина мада ту наилазимо и на интервју са Николом Пашићем и краљем Петром Првим Карађорђевићем. У чланцима из Швајцарске Рајс улази у подручје геополитике разматрајући далматинско и албанско питање као и односе са Румунијом и Грчком. Такође, сусреће се са оптужбама Аустроугарске и германофилских кругова у Швајцарској, како према Србији тако и према њему личном, које се, пуне неистина, спуштају испод нивоа пристојне полемике. Уз одговоре на неаргументоване оптужбе и безочне увреде Рајс је нашао времена и енергије да се заложу за збрињавање српске сирочади. Следеће 1916. године (из наведених разлога прескачући повлачење преко Албаније што је донекле попуњено текстом поменутог Емила С.) све до јесени у још петнаестак текстова наставља са сличним темама геополитичким односима са Црном Гором, Италијом албанским питањем; наставља борбу против пропагандног рата од стране централних сила и даље се заузима за српску сирочад али и анализира бањалучки процес

против наводних велеиздајника. Од јесени те године он преко Крфа стиже и до Солунског фронта да би следеће две године провео са српском и осталим савезничким војскама чиме отвара другу фазу свог рада. У последњих шест текстова из 1916. године фокусирао се на српску војску пред Битољем, његово ослобађање, стање у самом граду, проглашеним отвореним, што Аустро-Бугаро-Немци нису уопште примећивали настављајући ратна дејства. Овом граду Рудолф Рајс се кроз посете враћао двадесетак пута, од пролећа 1917. године па до краја рата. Нешто бројнији него претходне (1916) па и оне од пре (1915) али по обиму нешто краћи, ови чланци више се односе на обичне људске приче: разговори са бугарским заробљеницима и посредне извештаје о бугарским и аустријским злочинима у окупираној Србији. Кроз ове текстове већ се назире и једно психолошко интересовање Рајса, пре свега кроз разматрање бугарског менталитета, који је био донекле у супротности према српском, тачније кроз разматрање менталитета српских војника и официра, чему је Рајс остао склон до краја живота што је наведено и у добро знамом политичком тестаменту. Нашло се места и за политичке теме: Крфска декларација и питања тријализма али и портрети војводе Живојина Мишића и војводе Степе Степановића, као и катастрофалног пожара у Солуну у августу 1917. године. У овим разноврсним чланцима стижемо и до Рајса као вештог психолога, доброг и јасног стила, посвећеног људима, не више као обмањивачима, злочинцима или жртвама објективно представљеним у бројкама него као разноликим личностима. Све се ово наставља и у 18 текстова из последње године рата закључно са октобром те године нешто пре Рајсовог повратка у Београд, заједно са српском војском.

Недуго после рата учествовао је на мировној конференцији у Неију посветивши се питању бугарских (уз аустро-бугаро-немачке) злочина и залажући се за пуно признање огромних заслуга српских војника што није наишло на одговарајући пријем. Убрзо затим недовољно прихваћен, чак и ако је био изузетан стручњак у својој матичној делатности, утемељитељ криминологије и врсни практичар, повукао се са жаљењем запажајући све више оно чиме се позабавио у свом најпознатијем делу. Оно, по Рајсовој жељи, није било објављивано пре његове смрти, после које му је приређен достојан испраћај али је зато његов опус деценијама остао по страни. Надамо се зато да ће овај, изузетно значајан, издавачки подухват представљати тек увод у спознају величине човека – у најбољем смислу – који је као нико пре а можда и после њега осветлио оно најузвишеније али и најуниженије у народу којем је он оставио све па и своје срце.